

Critical Discourse in the Historiography of the Ilkhanid Period (A Case Study of the Fall of Baghdad)

Maryam Nazaralhooy¹
Mahboubeh Sharafi²

Abstract

On the one hand, the Sasanian culture was the heir to the cultural traditions of Achaemenid Iran, which remained stable in the homeland and birthplace of the Sasanians in Persia, and on the other hand, it was the successor to the culture of the Seleucids and Parthians, which manifested themselves in the manifestations of ancient Greek civilization. Since Iran was located between the Eastern Roman Empire and India and China during the Sasanian period, it was an intermediary for trade between the aforementioned countries, which resulted in exchanges between neighbors in terms of industries, literature, and advances in science and technology at that time. Therefore, it should not be assumed that the Sasanian culture and civilization were formed solely by the Sasanians. It is obvious that other nations, who had been under the rule of the Sasanians for many years, also had a share in creating such a great civilization. One of the cultural and civilizational indicators of Iran during the Sassanid era was the development of writing political advice letters under the title "Henderz or Pandanamak" addressed to kings and princes. Political advice letters are an important stage in the development of political thought and the presentation of traditional governance practices in Iran. These advice letters were compiled and written in the context of why and how to acquire political power, maintain and continue it, and introduce a governance model in the territorial area of Iranshahr. An important point is the reason for the connection between wisdom and Iranian governance in ancient political advice letters. The writing of this article was carried out using the method of historical research; the method of collecting library materials and the method of compiling and writing the materials was also descriptive-analytical. It seems that Iranian sages sought the development of a land in a model of governance that could establish and maintain security and justice in society with the help of rationality and consultation. For this purpose, Iranian sages used all the beneficial and influential literary styles and formats of their time to write political advice letters until they achieved their goal.

Keywords: Political advice, Ancient Iran, Iranian wisdom, governance, literary styles and formats, early Islamic centuries.

1- Faculty Member and Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: m.nazary@iau.ac.ir

2- Associate Professor of History Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mahbobe.sharafi@iau.ac.ir

Date received: 30.04.2025, Date of accepted: 04.06.2025

Extended Abstract

The fall of Baghdad in 656 AH (1258 CE) stands as one of the most significant and transformative events of the 7th century AH. This catastrophe not only led to the collapse of the Abbasid Caliphate—bringing an end to one of the longest-standing Islamic dynasties—but also marked the beginning of profound political, cultural, and intellectual changes across the Islamic world. The event has left a lasting imprint on the collective historical memory of Muslims, particularly among Iranians. Each Muslim historian, shaped by his worldview, intellectual presuppositions, political loyalties, and social position, narrated the incident through his own unique lens.

This study, using a historical method based on a descriptive–analytical approach, seeks to examine and interpret **critical discourse** within the historiography of the Ilkhanid period. It focuses specifically on the works of four eminent historians of this era: ‘Aṭā Malik Juwaynī in *Tārīkh-i Jahāngushā*, Minhāj-i Sirāj Jūzjānī in *Ṭabaqāt-i Nāṣirī*, Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadānī in *Jāmi‘ al-Tawārīkh*, and Waṣṣāf al-Ḥaḍrah in *Tajziyat al-Amṣār wa Tazjiyat al-A‘ṣār*. The central aim of the research is to determine from what perspectives these historians viewed the fall of Baghdad and to identify the indicators and components of critical discourse reflected in their historical writings.

The fundamental research question asks:

According to what criteria and elements did these selected historians approach the fall of Baghdad from a critical standpoint, and to what extent were they able to move beyond the traditional frameworks of panegyric or fatalistic historiography?

The main hypothesis posits that the degree of critical discourse in these historians’ works can be traced through several key dimensions:

attention to human will and responsibility in shaping historical events; efforts to analyze the material and social causes underlying the catastrophe; exploration of causal and logical relations among phenomena; and avoidance of purely fatalistic or providential explanations of history. Additionally, their modes of representing power, critiquing political and social structures, and maintaining intellectual independence from ruling authorities can also serve as indicators of critical discourse in their historiography.

A comparative analysis of these works reveals that each historian, through his distinct linguistic style, narrative structure, and analytical approach, reflects a particular intellectual engagement with the fall of Baghdad. Juwaynī, employing an elevated prose and a realist perspective, seeks to elucidate the political and moral dimensions of the tragedy. Minhāj-i Sirāj, through a religious–ethical lens grounded in divine providence, justifies the event theologically. Rashīd al-Dīn, adopting a more rational and proto-scientific historiographical approach, examines structural and material causes. Waṣṣāf al-Ḥaḍrah, though writing in a highly ornate and elaborate style, occasionally directs sharp criticism at the incompetence of the caliphs and elites of his time.

Accordingly, this study aims to analyze the intellectual and social backgrounds of each historian, elucidate the emergence of **critical discourse** in Ilkhanid historiography, and clarify its role in the evolution of historical thought in Islamic Iran. It is hoped that the findings of this research will contribute to a deeper understanding of the methodological transformation of Islamic historiography and the broader transition from narrative and mythic forms of history-writing toward analytical and critical historiography.

Bibliography

- Estenford, Maykel, *Daramadi bar Falsafe-ye Tarikh*, tarjome Ahmad Gol Mohammadi, Tehran, Nashr-e Ney, 1387.
- Elhadi, Yousef, "Rashidoddin Hamadani va Revayat-e Baqdad az Hamle-ye Moghol be Iran," tarjome Mohammad Baher, Tehran, *Do Faslname Takhasosi Gozarresh-e Miras*, 1395.
- Ayati, Abdolmohammad, *Tahrir-e Tarikh-e Vasssaf*, Tehran, Moasseseye Motale'at va Tahghighat-e Farhang, 1372.
- Bayat, Hosseinali va Jamile Yousefi, "Tahlil-e Enteghadi-ye Revayatha-ye Soqoot-e Baqdad be Dast-e Moghulan," Tehran, *Faslname Elmi-Pazhooheshi Tarikh-e Eslam*, sh. 72, 1396.
- Torkamani Azar, Parvin, *Tarikhnegari dar Iran az Aghaz-e Dore-ye Eslami ta Hamle-ye Moghol*, Tehran, Pazhooheshgah-e Oloum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi, 1392.
- Torkamani Azar, Parvin, "Rashidoddin Fazlollah Hamadani va Jame' al-Tavarikh," Tehran, Pazhooheshgah-e Adabiyat va Oloum-e Ensani, 1381.
- Joveini, Ata Malek, *Tarikh-e Jahangosha*, mosahhah Mohammad ibn Abdolvahhab Qazvini, j. 1 va 3, Tehran, Bamdad, 1367.
- Jowzjani, Menhaj Seraj, *Tabaqat-e Naseri*, j. 2, Kabul, Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan, 1343.
- Hasanzade, Esmaeil, "Tarikhnegari va Tarikhnegari-ye Emadoddin Kateb Esfahani," Tehran, *Faslname Elmi-Pazhooheshi Oloum-e Ensani Daneshgah-e Alzahra*, sh. 65, 1386.
- Hasanzade, Esmaeil, "Negareshi bar Tasir-e Andishehaye Ata Malek Joveini va Rashidoddin Fazlollah dar Shive-ye Tarikhnegari-ye Anha," *Majmoe Maqalate Avalin Seminar-e Tarikhi-ye Hojoom-e Moghol be Iran va Payamadhaye An*, j. 2, Tehran, Daneshgah-e Shahid Beheshti, 1379.
- Dehqani, Reza, "Chisti-ye Naqd-e Tarikhi," *Majalle-ye Pazhoohesh*, sal 3, sh. 1, 1390.
- Rajabzade, Hashem, "Fath-e Baqdad be Dast-e Moghulan be Revayat-e Khaje Nasir Tousi va Rashidoddin Fazlollah," Tehran, *Majalle-ye Iranshenasi*, sh. 57, 1382.
- Rashidoddin Fazlollah, *Jame' al-Tavarikh*, mosahhah Mohammad Roshan va Mostafa Mousavi, j. 2, Tehran, Markaz-e Pazhooheshi Miras-e Maktoub, 1394.
- Rezavi, Seyyed Abolfazl, *Falsafe-ye Enteghadi-ye Tarikh*, Tehran, Pazhooheshkade Farhang va Andishe, 1392.
- Sharafi, Mahbube, "Baztab-e Andishe-ye Mashiyat-e Elahi dar Tarikhnegari-ye Asr-e Ilkhani ba Takid bar Tarikh-e Jahangosha va Tarikh-e Vosaf," Tehran, Pazhooheshgah-e Oloum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi, sh. 2, 1392.
- Sharafi, Mahbube, *Zendegi, Zamane va Tarikhnegari-ye Vosaf-e Shirazi*, Tehran, Pazhooheshkade Tarikh-e Eslam, 1392.
- Abbasi, Habibollah va Elahe Azimi Yanchesme, "Negareshe Enteghadi bar Tarikhnegari-ye Shahaboddin Nasavi dar *Sirat-e Jalaloddin va Nafthat al-Sodor*," *Matn Pazhoohi Adabi*, sh. 67, 1395.
- Majmoe az Nevisandegan, *Goftarhayi Darbab-e Tarikhnegari va Raveshshenasi-ye Tarikhi*, Tehran, Pazhooheshkade Tarikh-e Eslam, 1393.
- Mostowfi, Hamdollah, *Tarikh-e Gozideh*, Tehran, Amir Kabir, 1364.
- Moftekhari, Hossein, *Mabani-ye Elm-e Tarikh*, Tehran, Samt, 1392.
- Molaei Tavani, Alireza, *Daramadi bar Ravesh-e Pazhoohesh dar Tarikh*, Tehran, Nashr-e Ney, 1395.
- V asaf, *Tarikh-e Vasaf*, Tehran, Roshdiyeh, 1338.

رویکرد انتقادی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی (مطالعه موردی: واقعه سقوط بغداد)^۱

مریم نظرالهوئی^۲

محبوبه شرفی^۳

چکیده

واقعه سقوط بغداد از رویدادهای قرن هفتم قمری است که بازتاب‌های بسیار داشته و هر یک از مورخان از منظری خاص آن را روایت کرده‌اند. در این پژوهش تلاش شده است با روش تاریخی مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی، به شناخت رویکرد انتقادی در تاریخ‌نگاری دوره ایلخانی (جوینی، منهاج سراج، رشیدالدین فضل‌الله و وصاف) در روایت واقعه سقوط بغداد، به منظور فهم روش تاریخ‌نگاری مورخان منتخب پرداخته شود. سؤال اساسی این است که مورخان نام‌برده براساس چه شاخص‌هایی از رویکرد انتقادی برخوردار بوده‌اند؟ فرض بر این است که توجه مورخ به اراده و مسئولیت انسان در تاریخ، شناخت علل و اسباب مادی واقعه و تبیین روابط علّی رویدادها و همچنین پرهیز از غلبه نگرش مشیت‌گرایانه، در شکل‌گیری رویکرد انتقادی و نزدیک شدن به تاریخ‌نگاری تحلیلی مؤثر است.

واژه‌های کلیدی: مورخان ایلخانی، رویکرد انتقادی، تاریخ‌نگاری تحلیلی، واقعه سقوط بغداد

۱- نظرالهوئی، مریم؛ شرفی، محبوبه (۱۴۰۴)، رویکرد انتقادی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی (مطالعه موردی: واقعه سقوط بغداد)، فصلنامه مسکویه، دوره هفده، شماره اول (پیاپی ۵۷)، تهران: ۹۷-۱۰۹.

۲- استادیار گروه معارف اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: m.nazary@iau.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: Mahbobe.Sharafi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

مقدمه

هجوم مغولان به سرزمین‌های اسلامی، پیامدهای بسیار بر جای نهاد و حیات فرهنگی مسلمانان را دستخوش تغییراتی کرد. در این میان، تاریخ‌نگاری از جمله حوزه‌هایی است که از نظر کمی و کیفی گسترش یافت؛ به گونه‌ای که دوره ایلخانی از دوره‌های درخشان تاریخ‌نگاری محسوب می‌شود. وقایعی چون حمله مغولان به سرزمین‌های اسلامی و انقراض خلافت عباسی کافی بود تا توجه تاریخ‌نگاران را به خود جلب کند. سلاطین مغول به حفظ نام، سرگذشت نیاکان و شرح پیروزی‌هایشان علاقه‌مند بودند؛ به همین دلیل به تشویق برخی از وزرا به امر تاریخ‌نگاری پرداختند. فرمان غازان‌خان و الجایتو به خواجه رشیدالدین فضل‌الله وزیر برای ثبت تاریخ مغول، نشانه علاقه و حمایت آنها از تاریخ‌نگاری است. از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری این دوره، رواج تاریخ‌نویسی فارسی است. تاریخ جهانگشای جوینی، طبقات ناصری، تاریخ وصاف و جامع التواریخ از مهم‌ترین منابع فارسی این دوره می‌باشند. هلاکو که به فرمان منگوقاآن به تکمیل فتوحات چنگیزخان پرداخت، موفق به فتح بغداد گردید. واقعه سقوط بغداد در منابع مختلف از جمله آثار تاریخ‌نگارانه فارسی دوره ایلخانی، بازتاب‌های گوناگون داشته و هر یک از مورخان با توجه به عوامل مختلف، از جمله نگاه به چیستی تاریخ، باورهای دینی، شرایط زمانه و آشنایی با علوم عقلی، به گونه‌ای آن واقعه را روایت کرده‌اند. نگارندگان پژوهش حاضر کوشیده‌اند به مطالعه چند روایت از واقعه سقوط بغداد به منظور شناخت رویکرد انتقادی بپردازند تا به روش تاریخ‌نگاری و فهم علل واقعه دست یابند. بدین منظور روایت‌هایی از تاریخ جهانگشای جوینی، طبقات ناصری، جامع التواریخ و تاریخ وصاف، انتخاب شده است که دو اثر نخست، معاصر با واقعه و آثار سوم و چهارم حدود پنجاه سال پس از آن نگاشته شده‌اند.

در حوزه پیشینه پژوهش، تاکنون پژوهش مستقلی در زمینه رویکرد انتقادی روایت واقعه سقوط بغداد در آثار منتخب یافت نشده است. در تحقیقات موجود به چند اثر نزدیک به پژوهش حاضر برمی‌خوریم که از مهم‌ترین آنها به این مقالات می‌توان اشاره کرد: «تحلیل انتقادی روایت‌های سقوط بغداد به دست مغولان» نوشته بیات و یوسفی (۱۳۹۶) که نویسندگان هفت روایت فارسی و عربی را انتخاب و با توجه به هدف و رویکرد راوی، آنها را به روایات پیروزمندانه، انحطاط‌گرایانه و داستان‌واره تقسیم کرده‌اند. روایات ذیل تاریخ جهانگشا و جامع التواریخ، به دلیل نزدیکی راویان به دربار ایلخانی و گزارش فاتحانه، در زمره روایات پیروزانگارانه، روایات طبقات ناصری، تاریخ الخلفای سیوطی و شذرات الذهب ابی‌فلاح به دلیل نگاه مذهبی راویان و تأکید بر دشمنی وزیر با خلیفه و دواتدار، در دسته روایات انحطاط‌گرایانه و روایات تاریخ وصاف و تاریخ الفخری به دلیل افزودن حکایات و داستان‌های جنبی سرگرم‌کننده، در دسته روایات داستان‌واره قرار گرفته‌اند. نزدیکی به مرکز قدرت، مذهب راوی و نگاه سرگرم‌کنندگی به رویداد، در تقسیم‌بندی نقش داشتند.

از مقالات دیگر می‌توان به «رشیدالدین همدانی و روایت بغدادی از حمله مغول به عراق» نوشته یوسف الهادی (۱۳۹۵) اشاره کرد. نویسنده، روایت جامع التواریخ را برگرفته از روایات بغدادی از جمله ابن‌فوطی که خود شاهد واقعه بوده، دانسته و روایات بغدادی را در مقایسه با روایات مصری و شامی دارای اعتبار بیشتر و عینی‌تر ارزیابی کرده است. از نظر نویسنده، نقش شیعیان از جمله ابن‌علقمی در سقوط بغداد، ساخته ذهن راویان شامی، مصری و ناشی از تعصبات مذهبی است که برخی از جمله منهاج و وصاف نیز به آنها استناد کرده‌اند. «فتح بغداد به دست مغولان به روایت خواجه نصیر و رشیدالدین فضل‌الله» (رجب‌زاده، ۱۳۸۲) از دیگر مقالاتی است که نویسنده در آن صرفاً به نقل روایات خواجه نصیر و رشیدالدین فضل‌الله درباره سقوط بغداد اکتفا کرده است. همچنین در کتاب زندگینامه، زمانه و تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی (شرفی، ۱۳۹۲ [ب]) نویسنده به پژوهش درباره اندیشه و روش تاریخ‌نگاری وصاف پرداخته است. پروین ترکمنی آذر در مقاله «رشیدالدین فضل‌الله همدانی و جامع التواریخ»

(۱۳۸۱) به تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری او اشاره دارد. اسماعیل حسن‌زاده نیز در مقاله «نگرشی بر تأثیر اندیشه عظاملک جوینی و رشیدالدین فضل‌الله همدانی در شیوه تاریخ‌نگاری آنان» (۱۳۷۹)، تاریخ‌نگاری دو مورخ دیوان‌سالار را به‌طور کلی مورد مطالعه قرار داده است.

در مقاله حاضر مراد از «رویکرد انتقادی» آن است که مورخ با بهره‌مندی از عقل و خرد، بنای تاریخ را بر وقایعی استوار می‌سازد که وقوع آن برخاسته از اراده انسان است. از نظر او، امور جهان براساس نظم و قاعده است. چنین مورخی درصدد تبیین امور بر مبنای افعال انسان است. ملاک و معیار مورخ خردگرا برای بیان رویدادهای تاریخی، سودمندی و عبرت‌آموزی آنهاست؛ به همین دلیل وقایعی که با افسانه‌ها درآمیخته و یا به قدرت‌های ماورایی منسوب است، در نوشته‌های آنان کمتر به چشم می‌خورد؛ درحالی‌که مورخ مشیت‌گرا که رویدادهای تاریخ را براساس تقدیر تفسیر می‌کند، نمی‌تواند به تاریخ به مثابه علم بنگرد که دارای قانون و قاعده خاص خود است (ترکمنی آذر، ۱۳۹۲: ۵۸-۶۰). مورخی که انسان را در تاریخ مسئول می‌داند و رفتار او را مورد نقد عقلایی قرار می‌دهد، از رویکرد انتقادی برخوردار است. این امر تاریخ‌نگاری او را به تاریخ‌نگاری تحلیلی سوق می‌دهد. «نقد» نوعی ارزیابی، سنجش و روش در تاریخ و محک زدن هر امری به خرد مستقل است و مورخ تلاش می‌کند ساختار کلان و اجزای درونی رویداد را مورد ارزیابی قرار دهد. در تاریخ‌نگاری انتقادی که روشی مأخوذ از خردورزی است، خرد متعارف بشری در نقد روایت‌های تاریخی معیار قرار گرفته و مورخ فارغ از ایدئولوژی و پیش‌داوری، همه چیز را با معیار عقل می‌سنجد. در تاریخ‌نگاری انتقادی، تاریخ را خود انسان‌ها می‌سازند (گفتارهایی در باب تاریخ‌نگاری و روش‌شناسی تاریخی، ۱۳۹۳: ۳۳۲-۳۳۴).

در رویکرد انتقادی، مورخ به تبیین روابط علیّی رخدادها می‌پردازد. بینش انتقادی مستلزم وجود ذهنیت خاص پیشینی درباره امور جامعه است و به دلیل عدم تطابق ذهنیت پیشین با وضع موجود، واکنش مورخ به صورت انتقاد بروز می‌کند. بینش انتقادی مورخ را وادار می‌دارد تا با استناد به سند و عقل تبیین‌گر و دور از غرض‌ورزی به بررسی علل وقایع بپردازد (حسن‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۱). مهم‌ترین شاخصه‌های رویکرد انتقادی را می‌توان توجه مورخ به علل و اسباب مادی واقعه، تبیین روابط علیّی و معلولی بین رخدادها، تأکید بر نقش اراده و مسئولیت انسان، انتقاد از عملکرد وی و پرهیز از غلبه رویکرد مشیت‌گرایانه دانست. برخی تاریخ‌نگاران مسلمان گاه به جای رویکرد علیّی-انتقادی، به تبعیت از فضای سیاسی موجود و در تنگنای باید‌ها و نبایدها و احساسات و تعصبات مذهبی، دم از تقدیر محتوم می‌زدند و به رویکرد مشیت‌گرایی پناه می‌بردند تا شاید با این ترفند، حوادث را از حیطه اختیار خارج و به نوعی از خویش و ولی‌نعمتان خود سلب مسئولیت کنند. این امر نوعی مکانیسم دفاعی برای سازش با ناامایمات بود (عباسی و یانچشمه، ۱۳۹۵: ۱۶). رویکرد انتقادی، در شناخت و درک وقایع تاریخی مؤثر است. هر قدر علل حوادث و رخدادها روشن شود و مورخ با نگرش انتقادی به تجزیه و تحلیل وقایع بپردازد، به شناخت دقیق‌تری از واقعه دست می‌یابد. بعضی از مورخان عصر ایلخانی تحت تأثیر اندیشه مشیت الهی، واقعه سقوط بغداد را روایت کردند و برخی در جست‌وجوی نقش و مسئولیت انسان و نگرش انتقادی به عملکرد او بودند. در این پژوهش، به منظور تبیین تاریخ‌نگاری واقعه سقوط بغداد، به شناخت رویکرد انتقادی راویان خواهیم پرداخت.

۱. روایت جهانگشای از واقعه بغداد

عظاملک جوینی علی‌رغم حضور در سپاه هلاکو، درباره واقعه سقوط بغداد سکوت کرد؛ درحالی‌که تا سال ۶۸۱ق. در قید حیات بود. برخی معتقدند ناامیدی از جنگ، کشتار مردم و اشتغال به حکومت بغداد، موجب شد تا وی رشته مطالب را تا سقوط اسماعیلیان دنبال و درباره وقایع سال‌های بعد سکوت کند (مستوفی، ۱۳۶۴: مقدمه، صفحه ب). براساس نظر محمدبن عبدالوهاب

قزوینی مصحح تاریخ جهانگشا، روایت سقوط بغداد توسط خواجه نصیر طوسی از علما و دانشمندان عصر که وی نیز در رکاب هلاکو در فتح بغداد شرکت داشت، نگاشته شد (جوینی، ۱۳۶۷: ۱/مقدمه). آنچه در اواخر جلد سوم با عنوان «کیفیت واقعه بغداد» آمده، ذیلی بر تاریخ جهانگشاست که به قلم خواجه نصیرالدین طوسی و براساس مشاهدات او به رشته تحریر درآمده است. تاریخ جهانگشا در استمرار آن دسته از آثار مورخان اسلامی نگاشته شد که راوی عمدتاً وظیفه خود را ثبت و ضبط وقایع - می دانست و کمتر به تأمل و تعمق در علل می پرداخت. عظاملک جوینی متأثر از باورهای دینی، رویدادها را ناشی از اراده خداوند می دانست و برای انسان در خلق وقایع نقش کمتری قائل بود. با این حال، نمی توان منکر وجود رویکرد انتقادی او نسبت به هجوم مغولان شد. جوینی در مقدمه جلد اول، رویدادهای تاریخی را ناشی از تقدیر حکیمی مختار خوانده است: «هر چه از خیر و شر و نفع و ضرر در این عالم کون و فساد به ظهور می پیوندند به تقدیر حکیمی مختار منوط است و به ارادت قادری کامگار» (جوینی، همان، ۸/۱). وی حمله مغولان را برخاسته از مشیت خداوند و موجب بیداری مردم از خواب غفلت شمرده است: «خواست حق تقدست اسماؤه آن بود که آن جماعت از خواب غفلت متقیظ شوند [...] و اعجاز دین محمدی نیز در اوج آن حاصل شود» (همان، همان جا). از نظر او، اراده خداوند خیر و شر را برای انسان رقم می زند. وی تهاجم مغول را نیز همین گونه تعبیر کرده و مهم ترین پیامد آن را گسترش اسلام می دانست (همان، ۹). سخنان فوق ناشی از باورها و اعتقادات دینی و شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه اوست. وی تحت تأثیر آموزه های دینی، یک مورخ مشیت گرا به نظر می رسد و به دلیل احاطه نسبی بر علوم نقلی و دینی از جمله آیات و روایات اسلامی، وقایع تاریخی را ناشی از تقدیر الهی می دانست. او در عصر هجوم مغولان، ناامنی و آشفتگی های سیاسی - اجتماعی متأثر از آن می زیست. چه بسا پناه بردن به اندیشه مشیت الهی، مرهمی بر مصایب ناشی از هجوم مغولان بود. وی با تمسک به اندیشه قضا و قدر، تلاش می کرد واقعیات موجود را بپذیرد. فاجعه آن چنان عظیم بود که راهی جز پناه بردن به قضا و قدر الهی نبود (شرفی، ۱۳۹۲ [الف]: ۷۹).

البته این نوع نگرش، موجب عدم انتقاد او از وضع زمانه نشد؛ چنان که در مقدمه تاریخ جهانگشا نوشته است: «و به سبب تغییر روزگار و تأثیر فلک دوار و گردش گردون دون و اختلاف عالم بوقلمون مدارس درس مندرس و معالم علم منظمس گشته و طبقه طلبه آن در دست لگدکوب حوادث پایمال زمانه غدار و روزگار مکار شدند» (جوینی، ۱۳۶۷: ۳/۱). گرچه رویکرد جوینی همچون برخی از مورخان سنتی، عمدتاً بر اندیشه دینی و مشیت گرایی استوار بوده (جوینی، همان، ۸، ۱۰، ۱۳)، گاه از نقش عوامل انسانی در وقوع حوادث سخن گفته است؛ چنان که در اواخر دیباچه، بشر را عامل بدبختی خویش خوانده و گفته است: «گله از روزگار بیهوده چیست، هر چه بر ماست هم ز کرده ماست» (همان، ۱۳). با وجود غلبه نگرش دینی و مشیت گرایی، رویکرد علّی و انتقادی کمتر مورد توجه جوینی بوده و در نتیجه، تاریخ نگاری او در تداوم تاریخ نگری دوره های پیشین و دور از تاریخ نگاری علمی به نظر می رسد.

خواجه نصیر طوسی که روایت سقوط بغداد منتسب به اوست، از نقش خلیفه و اطرافیان او سخن گفته، آنها را در حمله هلاکو مسئول شناخته، رفتار آنها را مورد انتقاد قرار داده و عواملی چون ترس، ضعف، بی تدبیری و ثروت اندوزی خلیفه، رقابت ها و اختلافات در دارالخلافه بغداد به خصوص بین ابن علقمی وزیر و دواتدار و همچنین برتری نظامی مغولان را از دلایل سقوط بغداد برشمرده است (جوینی، ۱۳۶۷: ۲۸۰/۳-۲۸۸). از این رو، به نظر می رسد از رویکرد انتقادی بهره مند است. روایت خواجه نصیر را می توان به دو بخش تقسیم کرد. در بخش نخست، به طور مختصر به رویارویی سیاسی هلاکو با خلیفه و واکنش های وی پرداخته و از رابطه علّی و معلولی بین ضعف و بی تدبیری خلیفه با خشم هلاکو و فرمان حمله به بغداد سخن گفته است. وی ضمن انتقاد از

عملکرد ضعیف المستعصم و اختلافات وزیر با دواتدار در چگونگی مواجهه با مغولان، آنها را در این واقعه مسئول می‌شمرد (جوینی، همان، ۲۸۰-۲۸۳).

در بخش دوم، با رویکردی نظامی به چگونگی هجوم سپاهیان هلاکو به بغداد و برتری آنها بر سپاهیان خلیفه پرداخته و با توجه به اینکه خود همراه آنها در صحنه حضور داشت، گام به گام حرکت آنان را ثبت کرده است (همان، ۲۸۴-۲۹۰). این روایت جزو روایات متقدم بوده و مورد استفاده برخی از مورخان متأخر قرار گرفت. خواجه نصیر از درون واقعه، آن را روایت کرده است. روایت با وجود اختصار، دارای انسجام نسبی است و راوی با رویکردی علّی و انتقادی، پیروزی هلاکو را تبیین کرده است. خواجه نصیر به دلیل حضور در واقعه و تسلط به علوم عقلی، با بهره‌مندی از رویکرد انتقادی، به بازتاب بخشی از واقعیات سقوط بغداد پرداخته است؛ هرچند که از بیان شرایط اقتصادی و اجتماعی اواخر خلافت عباسی و عملکرد مغولان در غارت بغداد و کشتار مردم سکوت کرده که ممکن است ناشی از ملاحظات سیاسی باشد. با توجه به آنچه گفته شد، این روایت به دلیل توجه به عوامل انسانی و انتقاد از عملکرد صاحبان قدرت، از رویکرد انتقادی برخوردار است و گامی به سوی تاریخ‌نگاری تحلیلی محسوب می‌شود.

۲. روایت منهاج سراج از واقعه بغداد

منهاج سراج قاضی و مورخ ایرانی دربار غوریان و سلاطین هند، معاصر با هجوم مغولان می‌زیست. شهرت او به دلیل نگارش طبقات ناصری است که همزمان با تاریخ جهانگشا نوشته شد. وی با آغاز حمله مغولان، به هند گریخت. به نظر می‌رسد او در فضای احساسی و عاطفی ناشی از سقوط خلافت، واقعه را از منظر دینی و مشیت الهی نگاشت. درحالی‌که خواجه نصیر از درون واقعه به آن نگریسته، منهاج به عنوان فقیه و قاضی، از بیرون و با نگرش مذهبی آن را روایت کرده است. وی گرچه از شخصیت‌های سیاسی و نظامی همچون خلیفه، امیر ابوبکر، مجاهدالدین دواتدار و ابن‌علقمی یاد کرده، اما توجه خاصی به وزیر داشته و او را مسبب تحریک هلاکو برای حمله به بغداد دانسته است؛ به گونه‌ای که خواننده متوجه پیش‌داوری وی می‌شود. محور اصلی روایت او، خیانت وزیر به خلیفه است. او ابن‌علقمی را به تبانی با هلاکو، تحریک مغولان به حمله و خروج سربازان از بغداد متهم کرده و المستعصم را به علت بی‌تدبیری و ضعف در برابر وسوسه‌های وزیر، مورد انتقاد قرار داده است (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۹۰/۲-۱۹۳). عنوان بخشی از کتاب که به حمله مغولان اختصاص دارد، «وقایع اسلام و خروج کفار» نام گرفته که مبین رویکرد دینی به واقعه است. وی استیلای کفار مغول بر مسلمانان را تقدیر الهی می‌شمرد: «از تقدیرات آسمانی و احکام سبحانه نوبت جهانبانی بعد از ملوک ایران و توران به چنگیزخان مغول و فرزندان او رسید» (جوزجانی، همان، ۹۰). او براساس روایتی از پیامبر اسلام، زمان حمله مغولان را از پیش معین دانسته و از نخستین نشانه‌های قیامت خوانده است (همان، ۹۳، ۹۷، ۹۸). رویکرد دینی منهاج به واقعه، به حدی است که شجاعت و جنگجویی مغولان را خواست الهی تعبیر کرده است (همان، ۱۰۵). غلبه رویکرد مذهبی و پیش‌داوری درباره نقش ابن‌علقمی، موجب درک سطحی او از واقعه گردید.

براساس روایت، وزیر دواتدار را متهم به تلاش برای خلع خلیفه و دواتدار نیز ابن‌علقمی را به تبانی با هلاکو متهم کرد. ضعف و بی‌تدبیری المستعصم در برابر اختلافات سیاسی، دارالخلافه را در مواجهه با مغولان ناتوان کرد (همان، ۱۹۳). با وجود آنکه منهاج وزیر را در سقوط بغداد مقصر می‌داند و عملکرد ضعیف خلیفه را در برابر وسوسه‌های وزیر مورد انتقاد قرار داده، اما از تقدیر و مشیت الهی در این واقعه بسیار سخن گفته است؛ چنان‌که تسلیم شدن خلیفه را هم خواست و اراده خداوند می‌شمرد (همان، ۱۹۶). تکیه بسیار به نقش تقدیر در هجوم مغولان، موجب درک سطحی او از واقعه و بی‌توجهی به عوامل انسانی شده است. او برای کاستن از غم و اندوه ناشی از سقوط خلافت اسلامی، به باورهای مشیت‌گرایانه پناه برده بود. وی در جایگاه فقیه و

قاضی حکومت، از منظر دینی رویارویی دو طرف را نبرد اسلام و کفر خوانده و خیانت وزیر شیعی را نیز در همین راستا شمرده است. غلبه رویکرد مشیت‌گرایی و تعصب مذهبی، منهای را از رویکرد انتقادی بر محور عقل و مستندات تاریخی دور کرده است. این امر تاریخ‌نگاری او را در استمرار تاریخ‌نگاری سنتی و به دور از تاریخ‌نگاری تحلیلی قرار می‌دهد.

۳. روایت وصاف از واقعه سقوط بغداد

وصاف الحضرة تاریخ وصاف را براساس مشاهدات، شنیده‌ها و منابع کتبی متقدم حدود پنجاه سال پس از واقعه نگاشت. تسلط بر علوم عقلی و رویکرد علمی به تاریخ، تأثیر خاصی در تاریخ‌نگاری او داشت و رویکرد انتقادی را در روایت او تقویت کرد. وی واژه تاریخ را در کنار کلمه علم به کار برده که حاکی از اهمیتی است که برای آن قائل است: «اخبار و احوال که موضوع علم تاریخ است در مضامین آن بالعرض معلوم کرد» (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۱۴۷/۲). هدف او از نگارش تاریخ، نه تنها زنده نگاه داشتن وقایع مهم و جلوگیری از فراموشی بوده، بلکه آگاهی نسل آینده از گذشته و عبرت‌آموزی است. وی معتقد بود انسان فاضل با مطالعه تاریخ و آگاهی از گذشته، باتجربه می‌شود: «چه فاضل محنک و مقبل مدرک از مطالعه علم تواریخ و تطلع بر مقدمات و مقامات امم سالفه و نمونه‌های اجرام علوی و آثار حوادث عالم سفلی مهذب عقل و مجرب نفس گردد» (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۶/۱). از این رو، در جست‌وجوی علل و اسباب مادی در تاریخ است. برای اراده و خواست انسان در تاریخ، اهمیت قائل بوده و او را در وقوع حوادث مسئول می‌شمرده است. وی علاوه بر رویکرد علّی، به انتقاد از بازیگران تاریخ می‌پرداخت. شاهد این مدعا روایت واقعه سقوط بغداد است که عملکرد خلیفه و اطرافیان را مورد انتقاد قرار داد و ضعف و بی‌خبری المستعصم و اختلافات و رقابت‌های سیاسی در دارالخلافه را از زمینه‌ها و علل سقوط می‌دانست. بر همین اساس، روایت او از رویکرد انتقادی برخوردار است. روایت او با توصیف شکوه و جلال خلافت اسلامی، آبادانی و وفور نعمت مادی و معنوی بغداد آغاز شده (وصاف الحضرة، همان، ۲۵/۱-۲۷)، با ویرانی و غارت شهر توسط مغولان ادامه یافته است. به قول وصاف، بغداد ویران و سایر نقاط عالم با ذخایر و نفایس آن آباد گشت (وصاف الحضرة، همان، ۳۸/۱).

مورخ از ضعف، بی‌خبری و بی‌تدبیری خلیفه در واکنش به درخواست‌های هلاکو سخن گفته و عملکرد نادرست خلیفه را عامل خشم هلاکو و حمله به بغداد دانسته است (همان، ۳۱). بر همین اساس، خلیفه را در واقعه مسئول دانسته و رفتارهای او را مورد انتقاد قرار داده است. از ضعف، تجمل‌گرایی، تکبر و ثروت‌اندوزی خلیفه انتقاد کرده (همان، ۲۶-۲۸، ۳۱، ۳۲، ۳۴) و رقابت‌های سیاسی در دارالخلافه از جمله بین وزیر و المستعصم را در سقوط مؤثر دانسته (آیتی، ۱۳۷۲: ۲۳، ۲۴) و همچنین خیانت وزیر به خلیفه در تباری با هلاکو و خالی کردن بغداد از نیروهای دفاعی را موجب شکست بغداد شمرده است (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۱/۱). نقشی که او برای وزیر قائل است، به روایت منهای شباهت دارد؛ با این تفاوت که منهای خیانت وزیر را در راستای مشیت الهی، عامل اصلی هجوم مغولان دانسته، حال آنکه وصاف ضعف و بی‌تدبیری خلیفه را عامل اصلی و خیانت وزیر را موجب تسریع شمرده و بیشترین و صریح‌ترین انتقادهای او به المستعصم داشته است. وصاف خلیفه را با وجود امام مفترض الطاعة بودن، غرق در انواع لهو و لعب که از نظر او عین ظلال و بدعت است، می‌شمرد (آیتی، همان، ۲۳). او با انتقادهای پیاپی از خلیفه، عملکرد وی را از عوامل سقوط بغداد می‌داند (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۱/۱). بر این اساس، رویکرد انتقادی او در روایت مشهود است.

از دیگر عواملی که در روایت وصاف مورد توجه قرار گرفت، برتری نظامی مغولان بر سپاهیان بغداد است. او تعداد نیروهای بغداد را ده‌هزار تن اعلام کرده که به فرماندهی فتح‌الدین بن کُرت و مجاهد‌الدین دواتی به دفاع از شهر پرداختند (وصاف الحضرة،

۱۳۳۸: ۳۳/۱). این سپاه در نبرد با مغولان شکست خورد و تنها دواتدار و سه تن نجات یافتند. خلیفه مستأصل و مجبور به تسلیم شد (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۴/۱-۳۶). رویکرد انتقادی وصاف، عملکرد مغولان را نیز در برمی گیرد. او کشتار مردم و ویرانی بغداد را صریح تر از برخی منابع متقدم نظیر تاریخ جهانگشا روایت کرده است: «افراط در قتل به غایتی انجامید که از خون کشتگان نهری بر صفت نیل از آب بقم روان گشت. [...] خزاین خاص و حرم محترم دارالخلافه را بمکنسه غارت کنس کردند. [...] در یک ساعت زلزله یوم القیامه در مدینه السلام ظاهر شد. [...] بغداد خراب و ممالک عالم به ذخایر و نفایس آن معمور شد» (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۸/۱).

روایت وصاف نسبت به روایات خواجه نصیر و منهاج، از صراحت بیشتری در رویکرد علّی و انتقادی برخوردار است. وصاف خلیفه و درباریان را در این واقعه مسئول می دانست، عملکرد آنها را بارها مورد انتقاد قرار داده بود و ضعف و بی تدبیری خلیفه را از علل سقوط بغداد می شمرد. وی در روایت واقعه سقوط بغداد، به نقش عوامل انسانی و نقد و تحلیل آنها توجه داشت و می توان گفت به تاریخ تحلیلی نزدیک شده است. علت این امر را می توان در نگاه وصاف به علمیت تاریخ، آشنایی و تسلط بر سایر علوم همچون ریاضی، نجوم، فلسفه و تأثیرپذیری از گروه اخوان الصفا و مورخان بزرگی چون ابن مسکویه و دانشمندانی نظیر خواجه نصیر طوسی و نظام الملک دانست (شرفی، ۱۳۹۲ [الف]: ۹۰). همچنین نباید تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمانه وصاف را نادیده گرفت. گستردگی قلمرو مغولان، ثبات و آرامش سیاسی، ارتباط با فرهنگ های مختلف، تسامح و تساهل مذهبی و همچنین رشد علوم عقلی، در نگرش خردگرایانه و تقویت رویکرد انتقادی به تاریخ مؤثر بود.

۴. روایت رشیدالدین فضل الله از واقعه بغداد

نگرش تاریخی رشیدالدین در مرحله نخست از باورهای دینی، موقعیت اجتماعی و شرایط زمانه اش نشأت می گیرد. او زمانی به نگارش جامع التواریخ پرداخت که امپراتوری مغول از اقیانوس آرام تا مدیترانه گسترش یافته و به ثبات نسبی رسیده بود. سیاست ایلخانان از جهانگیری به جهاننداری تغییر کرده، صلح و امنیت جای قتل و غارت را گرفته بود. این شرایط در افکار و اندیشه رشیدالدین فضل الله تأثیرگذار بود (حسن زاده، ۱۳۷۹: ۴۵۷/۱) و او را به بینش واقع بینانه و رویکرد انتقادی سوق می داد. مورخ به اراده، اختیار و مسئولیت انسان در تاریخ توجه داشت و در جست و جوی زمینه ها، شرایط و علل واقعه بود. از این رو، در روایت واقعه سقوط بغداد به تشریح شرایط و زمینه های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بغداد پرداخت. او در «حکایت ظهور فتنه در بغداد و وقوع مخالفت میان دواتدار و وزیر و ابتدای نکبت خلیفه بغداد» زمینه ها و علل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بغداد را مورد توجه قرار داده است. با گذشت حدود پنجاه سال از واقعه، دسترسی به منابع مختلف مکتوب و شفاهی و استفاده از گروه نویسندگان، امکان بهتری برای شناخت عوامل وجود داشت. عبارت «ظهور فتنه در بغداد» نشان می دهد که راوی ضمن جست و جوی علل و اسباب مادی، مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را موجب سقوط خلافت می دانست. همو از سیل عظیم بغداد در سال ۶۵۴ق. و پیامدهای آن، درگیری های اجتماعی به خصوص اقدامات اراذل و اوباش در پایتخت، رقابت های سیاسی در دارالخلافه و توطئه دواتدار برای خلع خلیفه، به عنوان زمینه ها و علل واقعه سخن گفته است (همدانی، ۱۳۹۴: ۸۸۱/۲-۸۸۴). رشیدالدین بین این شرایط و سقوط بغداد رابطه علّی برقرار کرده و به صراحت تلاش های دواتدار برای خلع المستعصم را عامل فتنه و نشانه سقوط شمرده است (همدانی، همان، ۸۸۲، ۸۸۳).

وی تحت تأثیر اندیشه های سیاست نامه نویسان و اندرزنامه نگاران که واقعیت های اجتماعی و سیاسی را مورد توجه قرار می دادند، قرار داشته و با الهام از شیوه های آنان، به تبیین مسائل اجتماعی و اقتصادی در تاریخ پرداخت. مطالعات علمی، فلسفی و

نگارش رساله‌ای درباره عقل، در تاریخ‌نگاری او بی‌تأثیر نبود. این امر در رویکرد انتقادی روایت واقعه سقوط بغداد مؤثر بود (حسن‌زاده، ۱۳۷۹: ۴۶۷/۱-۴۶۹). رشیدالدین با انتقاد از واکنش نابخردانه خلیفه در برابر درخواست‌های هلاکو، رفتار المستعصم را نشانه بی‌کفایتی و سخنان او را بی‌دولتانه شمرد که موجب خشم هلاکو و حمله به بغداد گردید (همدانی، همان، ۸۸۶/۲). مورخ المستعصم را به دلیل ضعف، بی‌خبری، تکبر، جاه‌طلبی، ثروت‌اندوزی و بی‌توجهی به امور نظامی، مورد انتقاد قرار داده بود (همان، ۸۸۶، ۸۹۰-۸۹۲). او همانند خواجه نصیر و وصاف، خلیفه را به علت بی‌تدبیری در برابر مهاجمان، مقصر اصلی می‌شمرد. براساس روایت رشیدالدین، دشمنی دواتدار با وزیر این گمان را در افکار عمومی به وجود آورد که وزیر با هلاکو تبانی کرده است (همان، ۸۸۹). پس از سقوط خلافت عباسی، جامعه اسلامی با بحران هویت دینی مواجه شد. این بحران بر نگرش مورخانی چون رشیدالدین فضل‌الله و وصاف تأثیر گذاشت و موجب شد در موضعی تعرض‌آمیز در برابر مشروعیت خلافت عباسی قرار گیرند. این دیدگاه ناشی از عملکرد غیرمسئولانه و ضعیف خلیفه مسلمانان در قبال جامعه اسلامی بود که مشروعیت و مقبولیت نظام اسلامی را کم‌رنگ می‌کرد. تسامح مذهبی و رشد تشیع اثنی‌عشری نیز در شکل‌گیری این نگرش مؤثر بود. این مورخان در حقانیت و مشروعیت خلیفه مسلمانان به عنوان جانشین پیامبر، دچار تردید شدند (حسن‌زاده، ۱۳۷۹: ۴۵۹/۱-۴۶۰) و به همین دلیل خلیفه را در واقعه سقوط بغداد مقصر می‌دانستند و رفتار او را مورد انتقاد قرار دادند.

براساس آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد تاریخ‌نگاری رشیدالدین در روایت سقوط بغداد، به دلیل توجه به شرایط و علل مختلف و انتقاد از عملکرد صاحبان قدرت، از رویکرد انتقادی برخوردار است و به تاریخ‌نگاری تحلیلی نزدیک می‌شود. براساس جدول زیر و با توجه به محورهای روایات، می‌توان به وجود رویکرد انتقادی در سه روایت دست یافت.

روای	محور روایت	رویکرد مورخ
خواجه نصیر	انتقاد از ضعف و بی‌تدبیری خلیفه، اختلافات سیاسی در دارالخلافه بین وزیر و دواتدار بر سر سازش با مهاجمان و برتری نظامی مغولان	رویکرد علّی و انتقادی
منهاج سراج	غلبه رویکرد مشیت‌گرایی و تعصب مذهبی در متهم کردن وزیر شیعه به خیانت نسبت به خلیفه	ضعف رویکرد انتقادی
وصاف	انتقاد از ضعف، غفلت، غرور، ثروت‌اندوزی و بی‌تدبیری خلیفه، اختلافات سیاسی در دارالخلافه، اتهام به وزیر مبنی بر تبانی با مغولان و انتقاد از مغولان در کشتار مردم و غارت بغداد	رویکرد علّی و انتقادی
رشیدالدین فضل‌الله همدانی	تبیین شرایط و علل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی؛ از جمله پیامدهای طغیان دجله، اقدامات اراذل و اوباش، توطئه دواتدار در خلع خلیفه، انتقاد از ضعف، غفلت و بی‌کفایتی خلیفه، اختلاف وزیر و دواتدار بر سر سازش با دشمن، برتری نظامی مغولان	رویکرد انتقادی

نتیجه‌گیری

با وجود آنکه آموزه‌های اسلامی مسلمین را به تفکر در امور تشویق می‌کرد و برخی مورخان نیز بهره‌مندی از رویکرد انتقادی را مورد توجه قرار می‌دادند، برخی از مورخان تحت تأثیر باورهای دینی، علوم نقلی و شرایط زمانه، به جای تأمل در علل وقایع و نقد خردمندانه، به تقدیر و مشیت الهی پناه بردند. واقعه سقوط بغداد که در آثار دوره ایلخانی بازتاب داشته، از جمله وقایعی است که گاه با نگرش مشیت‌گرایانه و گاه با رویکرد انتقادی روایت شده است. دو مورخ معاصر واقعه، خواجه نصیر طوسی و منهاج -اولی از درون واقعه و دومی از بیرون- آن را به دو گونه متفاوت روایت کرده‌اند. روایت خواجه نصیر ضمن انتقاد از ضعف و بی‌تدبیری المستعصم و رقابت‌ها در دارالخلافه، عملکرد آنها را از علل سقوط برشمرد و به همین دلیل از رویکرد انتقادی برخوردار

است و به تاریخ‌نگاری تحلیلی نزدیک می‌شود؛ درحالی‌که منهای سراج به علت غلبه رویکرد مشیت‌گرایی و تعصب مذهبی، سقوط بغداد را تقدیری از پیش تعیین شده خوانده و خیانت وزیر شیعی نسبت به خلافت را در راستای قضای الهی، موجب واقعه شمرده است. از این رو، براساس عقل و مستندات تاریخی، رویکرد انتقادی در روایت او کم‌رنگ است و تحت تأثیر رویکرد مشیت‌گرایی قرار گرفته است. این امر تاریخ‌نگاری او را از تاریخ‌نگاری تحلیلی دور می‌سازد. و صاف با بهره‌گیری از رویکرد انتقادی، واقعه را روایت کرده و خلیفه المستعصم را به دلیل ضعف، بی‌تدبیری، جاه‌طلبی، ثروت‌اندوزی و غفلت از امور، مورد انتقاد قرار داده است. بر همین اساس، روایت او به تاریخ‌نگاری تحلیلی نزدیک می‌شود. رشیدالدین فضل‌الله نیز در جست‌وجوی علل و اسباب واقعه، شرایط و زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بغداد را مورد توجه قرار داده و از عواملی چون سیل ویرانگر بغداد، ناآرامی‌های اجتماعی، اختلافات و رقابت‌های سیاسی در دارالخلافه یاد کرده است. از این رو، رویکرد علی در روایت سقوط بغداد، تاریخ‌نگاری او را به تاریخ‌نگاری تحلیلی سوق می‌دهد. به نظر می‌رسد چهار راوی منتخب با توجه به موقعیت و شرایط زمانه، باورهای دینی و همچنین آشنایی با علوم عقلی، نگاه متفاوتی به وقایع تاریخ داشتند. برخی تاریخ را مظهر اراده الهی و برخی انسان را در وقوع رویدادها مسئول دانسته‌اند. این امر اهمیت شناخت نقش و جایگاه راوی در تاریخ‌نگاری را نشان می‌دهد.

منابع

- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۷۲)، تحریر تاریخ و صاف، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگ.
- الهادی، یوسف (۱۳۹۵)، «رشیدالدین همدانی و روایت بغدادی از حمله مغول به ایران»، ترجمه محمد باهر، دوفصلنامه تخصصی گزارش میراث، شماره ۶، صص ۳-۸۴.
- بیات، حسینعلی و جمیله یوسفی (۱۳۹۶)، «تحلیل انتقادی روایت‌های سقوط بغداد به دست مغولان»، فصلنامه تاریخ اسلام، ش ۷۲، صص ۱۹۱-۲۲۱.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۹۲)، تاریخ‌نگاری در ایران؛ از آغاز دوره اسلامی تا حمله مغول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۱)، «رشیدالدین فضل‌الله همدانی و جامع التواریخ»، پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۴، صص ۱۹۱-۲۲۰.
- جوینی، عطاملک (۱۳۶۷)، تاریخ جهانگشا، تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی، ج ۱، ۳، تهران: بامداد.
- جوزجانی، منہاج سراج (۱۳۴۳)، طبقات ناصری، ج ۲، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.
- حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۸۶)، «تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری عمادالدین کاتب اصفهانی»، فصلنامه علمی-پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۶۵، صص ۲۱-۵۵.
- حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۷۹)، «نگرشی بر تأثیر اندیشه‌های عطاملک جوینی و رشیدالدین فضل‌الله در شیوه تاریخ‌نگاری آنها»، مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن، ج ۱، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- رجب‌زاده، هاشم (۱۳۸۲)، «فتح بغداد به دست مغولان به روایت خواجه نصیر طوسی و رشیدالدین فضل‌الله»، مجله ایران‌شناسی، شماره ۵۷، صص ۵۷-۷۳.
- شرفی، محبوبه (۱۳۹۲ [الف])، «بازتاب اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری عصر ایلخانی با تأکید بر تاریخ جهانگشا و تاریخ و صاف»، جستارهای تاریخی، شماره ۲، صص ۶۹-۹۱.
- شرفی، محبوبه (۱۳۹۲ [ب])، زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- عباسی، حبیب‌الله و الهه عظیمی یانچشمه (۱۳۹۵)، «نگرش انتقادی بر تاریخ‌نگاری شهاب‌الدین نسوی در سیرت جلال‌الدین و نفثه الصدور»، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۶۷، صص ۷-۳۵.
- گفتارهایی در باب تاریخ‌نگاری و روش‌شناسی تاریخی (۱۳۹۳)، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- وصاف الحضرة شیرازی (۱۳۳۸)، تاریخ و صاف، ج ۱، ۲، تهران: رشدیه.
- همدانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۹۴)، جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، ج ۲، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

